

opgave om een bonte stoet van bedrijven en de vele gebeurtenissen in een beknopte vorm te presenteren. Hij heeft gekozen vooreen chronologische opbouw met telkens weer de uitstapjes naar het verdere verleden als er een nieuw bedrijf ter sprake komt. Hierdoor verliest de lezer echter al snel het overzicht. Verder heeft hij gekozen voor een beschrijving van een groot aantal gebeurtenissen, achtergronden en personen. Helaas had dit tot gevolg, dat niet alle onderwerpen voldoende uitgewerkt konden worden.

De vlotte schrijfstijl gaat enkele malen ten koste van de inhoud en zorgvuldigheid. Storend zijn de soms schijnbare samenhangen op detailniveau, zoals: 'Enerzijds werden er op de markt zoveel nieuwe elektronische producten en nieuwe vakantiebestemmingen aangeboden, dat de prioriteit bij de consument voor bovenkleding op dat ogenblik niet hoog lag' (214).

Het boek is fraai uitgevoerd en rijkelijk voorzien van illustraties. Het biedt talloze aanknopingspunten voor wie meer wil weten over Nijverdal-Ten Cate en de rest van de bedrijfstak in het nabije verleden. Waarom Nijverdal-Ten Cate de textielcrisis heeft overleefd, die andere bedrijven fataal is geworden is een zeer complexe vraagstelling, waarover ongetwijfeld nog niet het laatste woord is gezegd.

J. Mooij

F. M. M. de Goey, *Ruimte voor industrie. Rotterdam en de vestiging van industrie in de haven 1945-1975* (Dissertatie Rotterdam 1990; Stichting historische publicaties Roterodamum, Grote Reeks XLII; Delft: Eburon, 1990, vi + 299 blz., f39,50, ISBN 90 5166 158 4).

Dit boek, een handelsuitgave van het gelijknamige proefschrift verdedigd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, is een uitstekende studie over de industriële ontwikkeling van de Rotterdamse haven tussen 1945 en 1975. De Goey hanteert gelukkig zijn chronologische grenzen vloeiend, want hij schenkt tevens aandacht aan de haven en het beleid dienaangaande in de jaren dertig, in de tweede wereldoorlog en na 1975. De stormachtige groei van de Rotterdamse haven in de jaren vijftig en zestig, de economische stagnatie in de jaren zeventig en de hernieuwde belangstelling voor de industriële ontwikkeling tegen het einde van de jaren tachtig worden kwalitatief en kwantitatief helder weergegeven. Wel en wee van Rotterdam past misschien naadloos in het Nederlandse industrialisatiebeleid, maar de stad heeft voor haar haven nooit financiële steun ontvangen van de centrale overheid. Daarmee wijkt de situatie van Rotterdam scherp af van die van andere havens (Hamburg, Bremen, Antwerpen, Le Havre, Zeebrugge, Marseille), die een object zijn geweest van aanhoudende zorg van de betreffende nationale overheden met de daaraan verbonden genereuze financiële injecties.

Vandaag de dag staat de Rotterdamse haven in het centrum van de belangstelling. Op 10 oktober 1991 lanceerde het college van B.enW. *het Havenplan2010*, waarineen vurig pleidooi werd gehouden voor uitbreiding van de haven. Dit havenplan is in feite een hernieuwde, grootscheepse poging Rotterdam in Europa *mainport* te laten blijven na het in 1969 weggevaagde *Ontwikkeling Noordelijke Delta. Plan 2000+*, het zogenoemde *masterplan* of Gele Boek). De geschiedenis van ontstaan, inhoud en mislukking van dit laatste plan beschrijft De Goey uitvoerig, zelfs zo minutieus dat het de lezer soms kan vergaan als de fietser die op een al te warme zomermiddag boven zijn stuur wegdroomt.

Deze studie baseert zich primair op bronnen. Definiëring van de begrippen en geponeerde probleemstellingen is door de auteur scherp vastgelegd. Het betoog is gevat in een strakke compositie, alleen is het in de hoofdstukken zeven en acht al te wijdlopig. Waarom heeft De Goey al die rapporten over de toekomstige ontwikkeling van de haven niet pregnanter

behandeld? Recensent is in lichte mate kleurenblind en het schemert hem dan al gauw voor de ogen als achtereenvolgens opdraven: het Groene Boek, het Blauwe boek, het Oranje Boek en het Grijs boek. Dat schemeren wordt mede bevorderd door de lay-out van het boek. Het is te klein gedrukt. De geplaatste kaartjes zijn louter zwart-witte vegen en de daarbij behorende teksten zijn vaak volstrekt onleesbaar, tenzij men over een loep beschikt.

Op alle vragen die De Goey stelt, geeft hij een afdoend antwoord, namelijk 1) waarom wil Rotterdam na 1945 meer industrie in de haven; 2) welk beleid wordt hiervoor ontwikkeld; 3) in welk industrieel klimaat speelt dat beleid zich af en wat zijn de geboekte resultaten? Het gaat hierbij dan om ontstaan en ontwikkeling van het Botlekgebied (vanaf 1947) en van de Europoort/Maasvlakte (1957); geografisch is de studie over de Rotterdamse haven beperkt 'tot het gebied dat na 1945 ten westen van de Oude Maas is aangelegd' (13). De relatie Rijk-Rotterdam en het gemeentelijke havenbeleid krijgen van de schrijver bijzondere aandacht. Wat opvalt, is dat de centrale overheid voortdurend een dam opwerpt tegen de expansie van de haven en het industriële spreidingsbeleid nastreeft. Daarnaast is bij haar sprake van een verbijsterende onverschilligheid. Als de chemiegigant BASF (Badische Anilin und Sodafabrik) in 1964 nog aarzelt tussen vestiging in Antwerpen of Rotterdam doet burgemeester G. E. van Walsum verwoede pogingen zo snel mogelijk de rijksgoedkeuring los te krijgen, maar 'de reactie van de ministers van Economische Zaken en Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening was ronduit teleurstellend. Hoewel men aan den vestiging van BASF te Rotterdam 'grote betekenis toekende', konden de ministers voor BASF geen uitzondering maken door sneller een vergunning af te geven' (137).

Wanneer in 1962 Rotterdam de grootste haven ter wereld wordt, ontvouwt de stad plannen voor de aanleg van de Maasvlakte. Maar de centrale overheid acht de industriële ontwikkeling van de haven voltooid en bepaalt zelf in 1964 de demarcatielijn ten aanzien van de zuidelijke begrenzing van de Maasvlakte. (Ook in zijn Zeehavennota (1966) wenst het Rijk inperking van de Rotterdamse expansie en andere vestigingsmogelijkheden in Vlissingen, Terneuzen, Delfzijl en de ontwikkeling van nieuwe havens in Groningen (Eemshavenplan) en Zeeland (Reimerswaalplan). Rotterdam kiest eieren voor zijn geld en tracht nu door middel van het in 1967 opgerichte Overlegorgaan zeehaven ontwikkeling Zuid-West Nederland — hierin participeren de provinciebesturen van Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Brabant, het Openbaar Lichaam Rijnmond en de gemeente Rotterdam — de ontwikkeling van de haven te continueren. Maar in dit overlegorgaan kalft elke samenwerking af door de lancering in 1969 van het *Plan 2000+*, waarin Rotterdam alleen zijn eigen haven wil uitbreiden.

De Goey schetst *faits et gestes* van stadsbestuur en havenbedrijf vóór 1970 en de mentaliteitsomslag bij bevolking en gemeenteraad daarna als in het centrum van de belangstelling komen te staan milieu, wonen en recreatie. Juist hierdoor mislukt de vestiging van een hoogoven- en staalbedrijf op de Maasvlakte, waartoe Hoogovens en haar Duitse partner Hoesch bereid zijn. Overigens is een boeiend onderdeel van het boek het verhaal van de jarenlange vergeefse pogingen van Rotterdam een hoogoven- en staalbedrijf in de haven te krijgen. Een opvallende rol in de op 25 januari 1957 opgerichte Staalstudie-Stichting speelt J. F. August de Meijer, die ook zorgt voor enkele hilarische passages in De Goey's studie, waarover schrijver zich noch verbaast noch zich daarvan kritisch distantieert. Zo sturen De Meijer en K. P. van der Mandele, voorzitter van de Kamer van Koophandel, aan de vrouw van burgemeester Van Walsum een orchidee, gekweekt in de tuinderijen van Krupp. Van Walsum bedankt hen op 11 september 1958. De orchidee heeft hem ervan 'kunnen overtuigen, dat een hoogoven- en staalbedrijf de omgeving niet in een woestijn behoeft te veranderen' (geciteerd, 104). Bont maakt De Meijer het wanneer hij in januari 1959 een nota opstelt inzake de vestiging van een hoogovenbedrijf op

Rozenburg. De Meijer acht een concentratie van de metaalindustrie in Umuiden uit den boze, want hierdoor — in de omschrijving van De Goey — 'speelde Hoogovens in de kaart van Moskou en de Nederlandse communisten; bovendien was een concentratie ook gevaarlijk bij stakingen, omdat alles dan in een keer 'plat' ligt' (104).

F. A. M. Messing

J. Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Dissertatie UvA 1990; Meppel: Boom, 1990, 447 blz., f56,-, ISBN 90 6009 944 3).

Het herlevend feminisme in Nederland ondervond aan het begin van de jaren zeventig naast instemming en enthousiasme ook tegenstand en kritiek. Tot de groeperingen die zich fel keerden tegen de aspiraties van de Nederlandse vrouwenbeweging behoorde de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB). De NVB wierp de feministen 'gebrek aan politiek inzicht' voorde voeten: het leven van vrouwen moest niet in termen van seksetegenstellingen, maar van klassenstrijd worden begrepen. Maar waarom was de NVB dan een vrouwenbeweging? Als sekse geen politieke categorie was, waarop was de verhouding van 'vrouwen' tot 'de politiek' dan gebaseerd? En politiek was de NVB, naar eigen zeggen meer dan alle andere vrouwengroeperingen. De aanval van de NVB op de feministen toont niet alleen verschillende standpunten inzake de betekenis van sekse, maar bovenal een niet geringe paradox in de ideologie van de NVB zelf. De vraag hoe de NVB de verhouding tussen sekse en politiek begreep, vormgaf, uitdroeg en beleefde is het thema van de dissertatie van de sociologe J. Withuis.

De naam van de vereniging weerspiegelt meer wens dan realiteit. De ledenadministratie wijst op een afnemend aantal van 6000 (1947) naar 3000 (1965; vergelijk: Vereniging van huisvrouwen en de PvdA-Vrouwenbond elk 50.000) tot mogelijk nog geen 2000 (1970). Veelzeggender dan deze kwantitatieve gegevens is het beeld van de ideale vrouw waar de NVB-sters naar leefden. Vrouwen dienden moedig, strijdbaar, zelfstandig, rationeel, politiek bewust en actief te zijn, en arbeid buitenshuis te verrichten. Met andere woorden, de NVB streefde naar een karaktersvorming en attitude die in de rest van Nederland eerder als mannelijk werd beschouwd. De lezeressen van *Margriet* (oplage in de jaren vijftig rond de 570.000) kregen adviezen die vrouwen charme, bescheidenheid, afhankelijkheid, passiviteit, emotionaliteit en een volledige beschikbaarheid voor man en kinderen voorhielden. Slechts in enkele waarden stemde de NVB-ideologie met het heersende klimaat overeen: de hoge waardering voor vrouwen als moeders en echtgenoten en de verwachting dat vrouwen zich opofferen. Maar terwijl de rest van vrouwelijk Nederland opoffering interpreteerde als zachtheid, beschouwde de NVB deze als een vorm van strijd. Aanvankelijk, bij de oprichting in 1946, ademde de NVB de alom heersende sfeer van brede saamhorigheid en opbouw. De initiatiefneemsters voelden zich verbonden door de gedeelde oorlogservaring, in het bijzonder de deelname aan het verzet en de ervaringen in het kamp Ravensbrück. De vrouwen die dit hadden doorstaan konden en wilden zich niet vereenzelvigen met een vrouwenbestaan van naïeve passiviteit. De beleving van de oorlog zou tot in de jaren zeventig een van de belangrijkste identificatiekaders blijven. Maar al kort na de oprichting dreef de Koude Oorlog communisten en niet-communisten in de NVB uiteen. Formeel behoorde de NVB niet tot de CPN; vrouwen die alleen in de partij actief waren keken, evenals de mannelijke CP-leden, neer op dat 'vrouwengedoe'. In de ogen van de buitenwacht was de NVB met haar vele CP-leden echter duidelijk communistisch. In dit proces verdrong de communistische leer, intern uitgedragen door vrouwen die de CPN volgden, in de loop van